

SYNONYymIT JA KÄÄNNÖSSUOMI KONTEKSTISSAAN

JARMO HARRI JANTUNEN

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA 28.
TOUKOKUUTA 2004

Arvoisa kustos, arvoisat vastaväittäjät, hyvä yleisö — hyvä väitöksenvalvoja, arvoisat opponentit, hyvä väki!

Tulin juuri lausuneeksi muutaman synonyymien eli ilmauksen, joiden merkitys on kutakuinkin sama mutta ulkoasu erilainen. Kielessä on siis sanoja, joita voisi käyttää toisten sijaan niin haluttaessa. Kuitenkin aluksi lausutussa puhuttelussa toiset sanat ovat tähän tilanteeseen — väitöstilaisuuteen — vakiintuneita, toiset taas ovat harvinaisia tai jopa outoja. Sanat ovat siis sidoksissa käyttötilanteeseen eli tilannekontekstiin.

Näin on kaikkien kielen sanojen laita, ja niin on siis myös synonyymisten ilmausten laita: samaa tarkoittavat sanat eroavat toisistaan joskus hyvinkin selvästi juuri tilanteisen vaihtelun perusteella: *Naapurilla on pihassaan kottero, jolla sen akka kuskaa kakaroita päivähoitoon* mutta omalla pihalla on *auto* tai *menopeli*, joka on *vaimon* ja *lasten* käytössä. Länsimurteissa taas saunasta löytyy *vihta* ja *itikat* saattavat tuottaa

maitoa, itämurteissa *itikat* sen sijaan yleensä lentävät ja saunassa *vastotaan*.

Tällaiset murrejakoihin perustuvat synonyymierottelut ovat tuttuja monille suomalaisille, vaikka ei sen kummemmin olisikaan kielestä kiinnostunut; niiden parissa on mukava viettää hetkinen ihmetellen. *Vaimoon* ja *akkaan*, *lapsiin* ja *kakaroihin* liittyy taas erilaisia konnotaatiota ja affektiivisia merkityksiä. Samamerkityksisiä sanoja erottavat myös monet tyyli-, rekisteri- ja tekstilajivaatimukset: synonyymipesyeen jäsenistä jokin sopii paremmin puhekieleen, toinen taas kirjoitettuun. Sana-kirjoissa taas esitetään osa leksikosta alatyyliseksi, ja siten joitakin sanoja ohjataan välttämään tilanteissa, joissa ne olisivat tyyllirike.

Tällaiset edellä mainitut piirteet ovat suhteellisen helposti havaittavissa, ja niiden avulla voidaan kertoa synonyymien käyttösäännöistä. Entäpä jos joku kysyisi, miten toisistaan eroavat sellaiset synonyymit, joilla ei ole selvää viittaussuhdetta kielenulkoiseen maailmaan — kuten on aiemmin mainituista sanoista esimerkiksi *vastaväittäjällä*, *itikalla* ja *lapsella*? Sanoillahan viitataan olemassa oleviin ja havaittaviin kielen ulko-

puolella oleviin asioihin.

Miten eroavat toisistaan esimerkiksi postpositiot *takia* ja *ansioista*, joita käytetään samankaltaisissa funktioissa ja joiden merkitys on suurin piirtein sama? Nyt eron- teko ei ehkä olekaan yhtä helppoa. Helsingin Sanomien Kieli-ikkunassa näitä sanoja käsitteli 18.5.2004 Matti Vilppula; hän totesi, että *ansioista*-sanaa käytetään yleensä vain positiivisissa yhteyksissä, mutta *takia*-sanaa sellaisissakin konteksteissa, joissa puhutaan ei-toivotuista asioista. Sen tähden sanomme *Köyhät köyhtyvät EU:n takia* emmekä *EU:n ansioista*.

Lähes samankaltaisia ovat tutkimukses- sani käsittelemäni *hyvin*, *kovin* ja *oikein*, joilla ilmaistaan jonkin ominaisuuden suur- ta astetta, esimerkiksi *hyvin kaunis*, *oikein mukava*. Näidenkään synonyymisten sano- jen — eli astemääritteiden — välille ei ole kovin helppo keksiä niitä selvästi erottavia piirteitä. Mieleen ei luultavasti heti tule konnotaatioita eikä tekstilaji- tai tyyliero- ja, sillä niillä ei ole selvää viittaussuhdetta kielen ulkopuolelle ja ne ovat merkityksel- tään erittäin abstrakteja.

Näilläkin synonyymeilla on kuitenkin oltava olemassa erottavia piirteitä, sillä kie- lessä eivät säily elinvoimaisina sellaiset sa- nat, joiden merkitykset ja tehtävät olisivat aivan identtiset. Näille astemääritteille, kuten luultavasti monille muillekin kieli- opillisille tai lähes kieliopillisille sanoille, löytyy eroja aivan niiden lähikontekstista eli siitä tekstiympäristöstä, jossa niitä on käytetty. Tämä ei luonnollisestikaan poista sitä mahdollisuutta, että kieliopillisilla sa- noilla voi olla myös esimerkiksi tekstilajei- hin liittyviä preferenssejä.

Tutkimuksessani lähdin selvittämään, millaisia näiden kolmen astemääritteen kontekstuaaliset profiilit ovat ja miten lähi- kontekstin piirteet voivat ylipäätään erottaa synonyymeja toisistaan. Oletukseni oli, että synonyymiset sanat eroavat toisistaan sel-

västi juuri lähimmän tekstiympäristön pe- rusteella. Tämä oletus osoittautui oikeak- si.

Pyrin luomaan synonyymien konteks- tista mahdollisimman monipuolisen kuvan, ja siksi analysoin kontekstista niin sanastol- lisia, kieliopillisia kuin semanttisiakin piir- teitä. Ensinnäkin lähikontekstin sanat eli niin sanotut kollokaatit osoittautuivat aste- määritteillä selvästi erilaisiksi, kun asiaa tarkasteltiin tilastollisesti. Kun *hyvin* esiin- tyy aineistossa kombinaatioissa *hyvin* <*hil- jaa*>, *hyvin* <PIENI>, *kovin* vuorostaan kol- lokoi esimerkiksi määrää ilmaisevien MONI- ja PALJON-kvanttoreiden kanssa. *Oikein*- määritteellä on puolestaan voimakas prefe- renssi sanoihin *hyvin* ja HYVÄ, kuten lauseis- sa

*Minä viihdyn kotona oikein hyvin.
Oikein hyvää päivänjatkoa kaikille.*

Näiden erottavien piirteiden lisäksi *ko- vin* osoittautui kollokaattianalyysin perus- teella suhteellisen voimakkaasti kieltö- hakuiseksi astemääritteeksi, jota käytetään silloin kun ominaisuuden tai määrän suuri aste kielletään, kuten lauseessa

Sitä ei onneksi ollu viime aikoina kovin moni nähny.

Vastaavasti analysoidessani kontekstin kieliopillisia kategorioita — sanaluokkia ja taivutusmuotoja — osoittautuivat määritteiden kontekstuaaliset piirteet hieman erilai- siksi. Tutkimuksessa kävi myös ilmi, että lausepituus voi olla synonyymeja erottava piirre: *oikein* nimittäin osoittautui lyhyitä lauseita suosivaksi, sillä sitä käytetään lau- seissa, joiden keskipituus on alle kuusi sa- naa, kun sen synonyymien lausepituus on noin seitsemän sanaa.

Kun analysoin tutkimuksessa viimein kontekstin semanttisia ominaisuuksia eli

sanojen merkityksestä nousevia piirteitä, kävi ilmi, että myös nämä erottavat sanat toisistaan. Esimerkiksi preferenssi arvoa merkitseviin sanoihin osoittautui *oikein*-määritteelle luonteenomaiseksi: jo aiemmin mainitut *hyvin*- ja *HYVÄ*-kollokaatit ja myös *MAINIO* ja *KURJA*, jotka kaikki arvottavat kuvattavan ilmiön tai tapahtuman onnistumista tai hyvyyttä, ovat juuri *oikein*-määritteelle ominaisia. *Hyvin*-määritteen kontekstista ei tätä merkitseviä sanoja juurikaan löytynyt; *kovin*-määrite taas karsastaa ulkonäköön liittyviä sanoja ympäristössään — ulkonäköön liittyvää suurta astetta ei siis haluta kieltää.

Näitä merkityspiirteitä käsitteellisempi on niin sanottu semanttinen prosodia, eräänlainen merkitysaura, joka sanoja ympäröi. Semanttista prosodiaa kuvataan yleensä merkityspiirteillä positiivinen ja negatiivinen; sanat siis esiintyvät ympäristöissä, joissa on jotain kielteiseksi havaittavaa tai siltä tuntuva tai jotain positiivista. Toisinaan konteksti voi olla prosodian suhteen neutraalikin. Tätä merkitysauraa voi olla hankalakin havaita, sillä se ei ole läheskään aina erotettavissa yhdestä sanasta tai tietyltä tarkastelualueelta. Toisinaan se voi löytyä laajemmasta kontekstista tai sen päättelämiseen voidaan tarvita jopa maailmantietoa. Tässä kohtaa kasvaa myös tutkijan intuition rooli aineiston analyysissä, koska analysoinnin apuna ei voida käyttää valmiita luokitteluja samaan tapaan kuin edellä.

Synonymyesta *kovin*-määritteen prosodia osoittautui tutkimuksessa negatiivisemmaksi kuin mitä kieltoverbin EI määrä sen kontekstissa antaisi olettaa: sen kontekstista löytyy nimittäin muitakin negatiivisen merkityksen sisältäviä ilmauksia, kuten *AHNE*, *SURULLINEN* ja *VASTENMIELINEN*. *Hyvin*-määritteen prosodia osoittautui sen sijaan yllättäväksi: sen negatiivisen ja positiivisen prosodian osuudet olivat nimittäin

melkein yhtä suuret. Yllättäväksi tämän tekee se, että kieltoverbillisten lauseiden osuus oli tällä määritteellä vain alle prosentin. Mistä sitten näinkin suuri negatiivinen aura? Tämä johtuu lähikontekstin kielteisen merkityspiirteen sisältävistä sanoista kuten *nihkeästi*, *KYLLÄSTYÄ* ja *YHDENTEKEVYYS*, mutta erityisesti tilannekontekstista, joka osoittautui negatiiviseksi, vaikkei konteksti sisälläkään selvää yksiselitteistä negatiivispiirrettä. Virke *On tullut hyvin hiljaista, linnut minun sisälläni ovat vaienneet* ei sisällä yksiselitteistä kielteistä ilmausta, vaan surullinen ja ainakin osittain negatiivinen viritys syntyy haikeasta kielikuvasta.

Kaiken kaikkiaan synonyymisyyttä koskeva analyysi paljasti, että samaa merkitseviä sanoja yhdistävien lukuisten piirteiden lisäksi oli löydettävissä myös runsas joukko kontekstuaalisia piirteitä, jotka erottivat synonyymit toisistaan. Tämä selittäneeikin samamerkityksisten sanojen elinvoimaisuuden: ne ovat erikoistuneet ominaispiirteitä ei kuitenkaan saata havaita, ellei käytössä ole tarpeeksi laajaa tekstiaineistoa. Omassa tutkimuksessani aineisto koostui noin kolmen miljoonan sanan sähköisestä tekstimateriaalista, joka on osa Savonlinnan kansainvälisen viestinnän laitoksessa koottua Käännösuomen korpusa. Aineistomassa sisältää 50 kaunokirjallista romaania.

Kuten korpuksen nimikin kertoo, aineisto sisältää myös käännösuomea eli kääntämisen tuloksena syntynyttä suomea. Tutkimukseni tarkasteleekin suomen kieltä ei pelkästään synonymian vaan myös kääntämisen ja käännösten näkökulmasta. Käännösuomea analysoidaan vertailemalla kolmea osakorpusa keskenään: alkuperäissuomen korpus (josta edellä mainitut synonymiaa koskevat tiedot ovat peräisin) muodostaa tutkimuksessani vertailuaineiston kahdelle käännösuomen korpukselle. ▷

Näistä toinen sisältää käännöksiä yhteensä kymmenestä eri lähdekielestä, toinen taas käännöksiä vain englannista. Tällaisella asetelmalla pyrin tutkimuksessani tarkastelemaan ensinnäkin, ovatko käännöskielen sanastolliset piirteet alkuperäissuomesta poikkeavia ja toiseksi sitä, vaikuttaako käännösten lähdekieli näihin piirteisiin.

Käännöksistä ja kääntämisestä on monenlaisia mielipiteitä ja mielikuvia ja myös paljon tutkimustietoa. Esimerkiksi käännösprosessin ominaispiirteitä on tutkittu paljonkin juuri Savonlinnan kansainvälisen viestinnän laitoksessa. Käännösten kieli vuorostaan, erityisesti kieliasu, on ollut omiaan herättämään sekä ihastusta että vihausta, usein luultavasti jälkimmäistä. On jokseenkin herkullista huomata jokin virhe — käännösvirhe tai oikeakielisyysvirhe — kieliammatilaisen tekemässä tekstissä. Mutta on käännösten kieltä pidetty esimerkiksi: 1800-luvulla suomen kieltä pyrittiin kehittämään juuri kääntämällä vieras-kielisiä klassikoita suomeksi ja näin notkistamaan silloin kankeaksi väitettyä suomea.

Aivan viime aikoina, viime vuosikymmenellä, alettiin kuitenkin vasta toden teolla pohtia, millaista käännetty kieli oikeastaan on. Samalla kysymyksenasettelu siirtyi lähde- ja kohdekielen vastaavuuden tai lähdekielen ja kohdekielen piirteiden tarkastelusta käännöskielen ja sille verrannollisen alkuperäiskielen vertailuun. Suomessa tämä tutkimus alkoi Savonlinnassa kuu-tisen vuotta sitten. Voisi sanoa, että yllättävän myöhään, jos mietimme hetken, mikä merkitys kääntämisellä ja käännöksillä on ollut suomen kielen ja kulttuurin kehitymisessä ja kehittämisessä. On myös tähdellistä huomata, että tämän suomen kielen yhden muodon tutkimus aloitettiin nimenomaan käännöstutkimuksen piirissä — ei fennistiikassa —, joskin Savonlinnan tutkimusryhmä on sallinut tässä suhteessa monialaisuuden.

Käännösten kielestä on tehty runsaasti oletuksia, ja siitä on saatu paljon tuloksiakin tutkimusten avulla. On esimerkiksi havaittu, että käännökset ovat selittävämpiä joko tekstuaalisella tai lauserakenteella. On myös epäilty, että kääntäminen yksinkertaistaisi kieltä — tätä ei ole kuitenkaan pystytty yksiselitteisesti todistamaan jo melko monista tutkimuksista huolimatta, sillä tulokset ovat olleet ristiriitaisia. Lisäksi on oletettu, että käännöskieli olisi norminmukaista, konventionaalista ja että siinä olisi alkuperäissuomelle epätyypillisiä lausetason rakenteita, sanakombinaatioita ja sanafrekvenssejä. Näistä sanaston piirteet — nimenomaan alkuperäissuomelle epätyypilliset ominaisuudet — ovat oman väitöskirjatutkimukseni toinen tutkimuskysymys synonymian ohella.

Myös käännöskielen tarkastelussa perusasetelmana oli edelleen samojen, kolmen astemääritteen kontekstipiirteiden analysointi. Nyt vertailtavana oli kolme eri aineistoa: kaksi käännösprosessin tuloksena syntyntä suomea edustavaa aineistoa ja yksi alkuperäissuomen aineisto. Kokonaisuutena tutkimusasetelma on sellainen, että se ei tuo silmiemme eteen tuloksia, joista jokainen voisi sanoa »Niinpä tietenkin!» tai »Tuonhan olen jo huomannut suomennoksia lukiessani». Sen sijaan tutkimus on mikrotason analyysia käännöskielestä, ja siinä keskitytään tarkastelemaan piirteitä, jotka eivät ole — näin uskon — havaittavissa ilman laajaa tekstiaineistoa ja systemaattista analyysia. Ne voivat silti olla piirteitä, jotka saattavat tuoda tekstiin eräänlaisen käännöskielen tunnun. Tutkimuksessa selvisi nimittäin, että käännökset sisältävät muun muassa sellaisia sanakombinaatioita, joita *hyvin-*, *kovin-* ja *oikein-*määritteillä ei alkuperäissuomen aineistossa ole. *Hyvin* <YKSINKERTAINEN, YLPEÄ> ja *kovin* <VAIKUTTAA, KUU-LOSTAA> ovat vain käännöksistä löytyviä sanayhdistelmiä, mutta eivät ehkä kuiten-

kaan sellaisia, joihin suomennosten lukija kiinnittäisi tekstiä ahmiessaan huomiota.

Käännöskirjallisuutta ei ole juurikaan sisällytetty suomen kielen sähköisiin teksti- ja tutkimusaineistoihin. Siten käännösuomea on ainakin implisiittisesti pidetty jollakin tavalla muusta suomesta poikkeavana. Kuitenkin käännöskielen tutkimusnimenomaan käännössuomen erityisluonteen näkökulmasta on ollut fennistiikassa perin vähäistä. Tämä on joltinenkin paradoksi: toisaalta suomennosten on oletettu olevan sellaisia, että niiden avulla ei voi

kuvata suomen kielen luonnetta, mistä siis kertoo poisjätetty tutkimusaineistoista. Huolimatta tästä havaitusta tai oletetusta erilaisuudesta käännössuomi on saanut odottaa tutkijoitaan ennen Käännössuomi ja kääntämisen universaalit: tutkimus korpusaineistolla -hankkeen toimintaa. Oma *hyvin aineistolähtöinen ja oikein kuvaileva* mikro-tason analyysini (huomatkaa epätyypilliset kollokaatiot), jossa *ei* tarkastella *kovin monia* sanoja (tyypillinen kollokaatio), pyrkii osaltaan valottamaan myös tämän kielimuodon luonnetta. ■

JARMO HARRI JANTUNEN *Synonymia ja käännössuomi: korpusnäkökulma samamerkityksisyyden kontekstuaalisuuteen ja käännöskielen leksikaalisiin erityispiirteisiin*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 35. Joensuu: Joensuun yliopisto 2004.

Suomen kielen ja kulttuuritieteiden laitos, Joensuun yliopisto, PL 111, 80101 Joensuu
Sähköposti: *jarmo.jantunen@joensuu.fi*